

Katarzyna Moskal

 <https://orcid.org/0000-0002-7772-108X>

Muzeum Historyczne Miasta Krakowa

Nieznana gotycka preteksta z Ukrzyżowaniem i symbolami czterech ewangelistów w kościele Bożego Ciała w Krakowie*

W zakrystii kościoła Bożego Ciała w Krakowie znajdują się interesujące fragmenty haftowanej tkaniny. Sześć nieregularnie pociętych części pochodzących z tego samego dzieła ułożono na czerwonym aksamitnym tle, oprawiono w przeszkloną ramkę i opatrzone podpisem: „Welum, XVIII w.” (il. 1). Na fragmentach ciemnoniebieskiego atlasu, wzmocnionego od spodu lnianym, płóciennym usztywnieniem (być może wtórnym), aplikowana jest dekoracja wyszywana na podłożu płóciennym nicią metalową (srebrna złocona blaszka na żółtej duszy jedwabnej) oraz kolorowymi nićmi jedwabnymi. Już na pierwszy rzut oka w haftowanych przedstawieniach można rozpoznać kształt medalionów, pierwotnie okrągłych, z czterema spiczastymi wypustkami. Na dwóch największych częściach tkaniny (24,5 x 8 cm i 24,5 x 9,5 cm)¹, rozdzie-

* Podsumowanie ustaleń przedstawionych w artykule zostało podane w skróconej wersji w książce opublikowanej wcześniej niż niniejsza praca: K. Moskal, *Hafty krakowskie do połowy wieku XV i ich twórcy*, Kraków 2021 (Biblioteka Krakowska, nr 167), s. 190—191. Zdjęcia fragmentów haftowanej tkaniny w kościele Bożego Ciała w Krakowie autorstwa Łukasza Michałaka zawdzięczam projektowi „Wykonanie interdyscyplinarnej bazy danych dokumentującej jedwabne tkaniny z zasobów kościelnych Krakowa z czasów od XV do końca XVII w. w oparciu o inwentaryzację i digitalizację danych” realizowanemu przez Uniwersytet Papieski Jana Pawła II i finansowanemu przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego (Grant Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, umowa 0008/NPRH3/H11/82/2014). Zdjęcia oddają obecny stan zachowania haftów. Straciły, niestety, na jakości z powodu braku możliwości wyjęcia fragmentów z opakowania. Korzyścią ich publikacji jest jednak udostępnienie mało znanego zabytku.

¹ Fragmenty mają nieregularny kształt, w opisie podane zostały maksymalna wysokość i szerokość.

lonych w kompozycji, a tworzących pierwotnie jedną całość, ukazano orła w nimbie trzymającego w szponach banderolę z napisem „Ioh — nns”. W ich dolnej partii zobrazowano szeroką banderolę z uszkodzoną inskrypcją pozwalającą domyślać się inicjałów INRI (il. 2 a—b). Na pozostałych fragmentach szczątkowo zachowana dekoracja pokazuje uskrzydłonego wołu w nimbie (8 x 9 cm, il. 3) oraz kolejną skrzydlatą postać w nimbie z banderolą (7,5 x 8,2 cm, il. 4). Na dwóch najmniejszych kawałkach (9,5 x 5 cm i 9,3 x 6 cm) oprócz łuków medalionów możemy dostrzec dekoracyjną bordiurę, która zdobiła pierwotnie krawędzie tkaniny: pasy pergaminu ułożone wzdłuż krawędzi założono kładzionym poprzecznie kolorowym jedwabiem oraz nicią metalową (srebrna blaszka na białej duszy jedwabnej; il. 5). Aplikacje uzupełniane są haftem nicią metalową wykonanym bezpośrednio na jedwabnym podłożu. Pomimo fragmentarycznego zachowania haftów można dostrzec ich niegdyśszą wysoką jakość techniczną i dekoracyjność polegającą na dbałości o zróżnicowanie ściegów i faktury². Także brązowy szkic projektowy haftu widoczny w partii banderoeli zdradza dobrą jakość artystyczną. Szczegóły (dziób orła, rogi wołu) wyhaftowano kładzioną nicią metalową na niewysokim podwleczeniu, zapewne sznurkowym. Wysoką jakość rzemiosła można dostrzec w partii skrzydeł, haftowanych częściowo zielonymi nićmi jedwabnymi w trzech odcieniach, kładzionymi na konturze sznurkowym obramiającym każde pojedyncze pióro i skierowanymi promieniście do osi pióra, którego dutka podkreślona jest dodatkowo kładzioną nicią metalową (srebrna blaszka na białej duszy jedwabnej). Zewnętrzne partie skrzydeł założone są złotą nicią metalową, kładzioną po dwie nitki po formie piór. Podobnie wyhaftowano szpony orła, jego ogon, partie głów orła i wołu. Gruby kontur sznurkowy obramiający nimby i skrzydła pierwotnie również pokryty był kładzioną nicią metalową. Złota nić kładziona na podkładzie sznurkowym wyznaczała także kształt medalionów zwielokrotniony poprzez nici metalowe kładzone po dwie już bezpośrednio na jedwabnym podłożu. Uzyskany został w ten sposób subtelny efekt zróżnicowanej wysokości obramienia. Wolutowe zapętleńia kładzionej podwójnie nici metalowej zdobiły tło tkaniny wewnątrz i na zewnątrz medalionów.

Najlepiej, choć w dwóch fragmentach, zachował się medalion z orłem w nimbie, trzymającym banderolę z napisem: „Joh[a]nns”³ — symbol św. Jana Ewangelisty. Bezpośrednio pod orłem w medalionie znajduje się banderola z wytartym napisem INRI, świadcząca o tym, że wyhaftowany był tam Ukrzyżowany Chrystus. Wół w kolejnym medalionie symbolizował św. Łukasza. Fragmentaryczne zachowanie postaci z nimbem pochodzące z trzeciego medalionu nie pozwala na wskazanie konkretnego symbolu. Dwa pozostałe

² W wielu miejscach nici ściegów mocujące nici metalowe są rozluźnione lub przetrwały się. Widoczne są też ubytki blaszki na niciach metalowych odsłaniające duszę.

³ Ostatni znak może być też oznaczeniem skrótu.

fragmenty łuków uzupełniały opisane motywy lub pochodziły z czwartego medalionu. Haft prezentował więc najpewniej cztery medaliony z symbolami ewangelistów i największe w proporcjach przedstawienie Ukrzyżowanego (o czym świadczy banderola z napisem INRI).

Technika haftu na tle z gładkiej, jednobarwnej tkaniny jedwabnej znana jest z dwóch małopolskich przykładów pochodzących z pierwszej połowy wieku XV. Na pretekście w Muzeum Archidiecezjalnym w Przemyślu, zachowanej w dwóch fragmentach⁴, haft figuralny wykonano złotą nicią metalową i kolorową nicią jedwabną bezpośrednio na podłożu płóciennym, jedynie głowy postaci aplikowano. W miejscach tła znajdowała się pierwotnie tkanina jedwabna, na której nicią metalową wyhaftowano ornamenty roślinne. W roku 1967, przed wystawą w Sztokholmie, dokonano konserwacji zabytku. Całe tło pokryto wówczas ściegami rozłupanymi bladoczerwoną nicią jedwabną⁵. Haftowane przedstawienia figuralne na pretekście z Sobolowa w Muzeum Diecezjalnym w Tarnowie⁶ aplikowano na czerwonej jedwabnej tkaninie tła, ozdobioną charakterystycznymi listkami haftowanymi kładzioną nicią metalową z detalem haftowanym niebieską nicią jedwabną. Jeśli brać pod uwagę obszar poza terenem Małopolski, to kilka innych pretekstów o jedwabnym tle zdobionym ornamentami roślinnymi znajdowało się przed drugą wojną światową w kościele Mariackim w Gdańsku, a także w katedrze w Münster⁷.

W drugiej połowie XV wieku w Krakowie działał warsztat, z którego pochodzą preteksty haftowane nicią metalową na jedwabnej jednobarwnej tkaninie⁸. Jedynie detale wzoru wykonane są ściegami płaskimi, zazwyczaj dwoma kolorami nici jedwabnej. Jest to haft płaski, bez reliefowego zróżnicowania. Preteksty przechowywane są w Muzeum Diecezjalnym w Tarnowie (haft preteksty ornatu ze Szczepanowa na kremowobiałej tkaninie jedwabnej, MDT 413)⁹, w Muzeum Narodowym w Krakowie (tłem jest spłowiała tkanina, obecnie w kolorze złotawym, niegdyś *rosa secca*, nr inw. IV-T-6)¹⁰ oraz w kościele Mariackim w Krakowie (podłożem jest jedwabna zielona

⁴ M. Gutkowska-Rychlewska, M. Taszycka, *Polskie hafty średniowieczne. Katalog wystawy. Muzeum Narodowe w Krakowie*, Kraków 1967, s. 28, nr 6 (M. Taszycka); K. Moskal, *Hafty krakowskie...*, s. 122—126.

⁵ L. von Wilckens, *Mittelalterliche Stickereien aus Polen: zur Ausstellung in Stockholm 4.9—12.11.1967*, „Kunstchronik“ 1968, 21, s. 37.

⁶ M. Gutkowska-Rychlewska, M. Taszycka, *Polskie hafty...*, s. 33—34, nr 12 (M. Gutkowska-Rychlewska); K. Moskal, *Hafty krakowskie...*, s. 126—138.

⁷ W. Mannowsky, *Der Danziger Paramentenschatz. Kirchliche Gewänder und Stickereien aus der Marienkirche*, Bd. 3: *Kaseln mit Stickerei und Dalmatiken*, Berlin 1932, s. 4, nr 86, Tf. 98, 101; s. 4—5, nr 87; s. 5, nr 89, Tf. 106; A. Schnütgen, *Vier gestickte spätgotische Ornamentborten*, „Zeitschrift für christliche Kunst“ 1888, 1, 8, s. 285—288.

⁸ M. Gutkowska-Rychlewska, M. Taszycka, *Polskie hafty...*, s. 11.

⁹ Tamże, s. 40—41, nr 22 (obecnie w zbiorach Muzeum Diecezjalnego w Tarnowie).

¹⁰ Tamże, s. 42, nr 24.

tkanina; il. 6)¹¹. Te trzy dzieła z fragmentami tkaniny w kościele Bożego Ciała łączy nie tylko technika haftu, ale też ikonografia — przedstawiają one bowiem Ukrzyżowanie i cztery medaliony z symbolami ewangelistów. W dalszej części pracy przykłady te posłużą do rekonstrukcji preteksty. Sądzę, że można doprecyzować ich datowanie na trzecią ćwierć wieku XV.

Nie znamy proveniencji haftów na fragmentach w kościele Bożego Ciała w Krakowie, możemy jednak przypuszczać, że są wyrobami krakowskimi, mają bowiem wspólne cechy z małopolskimi dziełami hafciarskimi powstałymi po roku 1430. Należą do nich: wspomniana preteksta z Sobolowa oraz datowane na lata 1440—1450 preteksty z Ukrzyżowaniem i scenami pasyjnymi w krakowskim kościele Bożego Ciała¹² oraz na ornacie w kościele w Kłobucku¹³. Hafty te uwypuklono, aplikując je na miękkim podłożeniu (zapewne sznurkowym), np. w głównej scenie Ukrzyżowania na pretekstach w kościele Bożego Ciała i w Kłobucku, czy też na pretekście z Sobolowa (fałdy szat). Charakterystyczne jest również stosowanie haftu *or nué* lub innych odmian haftu kładzionego nicią metalową (zbroje żołnierzy na pretekście w kościele Bożego Ciała czy pulpity ław ojców Kościoła w Kłobucku). Na wszystkich trzech omawianych pretekstach zachowały się także grube sznurkowe podłożenia na konturach szat, pozostałe po wytartej nici metalowej.

Na fragmentach tkaniny w kościele Bożego Ciała można zobaczyć również: lekkie uwypuklenie haftu poprzez podłożenie sznurkowe i kontury przedstawień podkreślone grubym, kładzionym sznurkiem, próby oddania faktury za pomocą różnicowania ściągów i wzorów oraz charakterystyczny sposób haftowania piór¹⁴. Hafty te odznaczają się dobrą jakością artystyczną i eleganckim rysunkiem motywów — co widoczne jest w najlepiej zachowanym przedstawieniu orła. Należy datować je zapewne jak przytoczone wcześniej przykłady, czyli na drugą ćwierć wieku XV.

Istotnym elementem omawianego haftu są podłożenia pergaminowe służące do stworzenia wypukłej bordiury, w poprzek której ścięciem kładzionym wykonano kolorowe pasy: zielonymi jedwabnymi nićmi oraz nićmi metalowymi (srebrna blaszka na białej duszy jedwabnej). Bordiurą na podłożeniu pergaminowym, lecz haftowaną poprzecznie kładzioną nicią metalową, obramiono

¹¹ Tamże, s. 41, nr 23.

¹² Tamże, s. 32, nr 10 (M. Gutkowska-Rychlewska); K. Moskał, *Hafty krakowskie...*, s. 138—157.

¹³ M. Gutkowska-Rychlewska, M. Taszycka, *Polskie hafty...*, s. 30—31, nr 9 (M. Gutkowska-Rychlewska); B. Przybyszewski, *Ornat Długosza. Z dziejów hafciarstwa polskiego w pierwszej połowie XV wieku*, „Folia Historiae Artium. Seria Nowa” 1995, 1, s. 17—26; K. Moskał, *Hafty krakowskie...*, s. 157—175.

¹⁴ W Krakowie wyhaftowano tak też skrzydła aniołów na pretekście z Ukrzyżowaniem i scenami pasyjnymi w kościele Bożego Ciała (1440—1450) oraz na wtórnie dodanych ramionach preteksty krzyżowej w kościele Mariackim w Krakowie (druga połowa XV w.).

pretekstę w kościele Dominikanów w Krakowie (1380—1395). Kolejny przykład preteksty o podobnej dekoracji na podkładzie z pergaminu, prawdopodobnie proveniencji czeskiej, pochodzi z lat 1410—1420 (zbiory Abegg-Stiftung w Riggisbergu, nr inw. 322, 324, 325—327)¹⁵. W drugiej połowie wieku XV wypukłe bordiury uzyskiwane były często przez podłożenie kilkukrotnie złożonego płótna (przykłady z Siedmiogrodu)¹⁶. Pergaminem uwypuklono też promienie glorii na dwóch haftowanych przedstawieniach Marii Apokaliptycznej na pretekstach z Jaślik (Muzeum Archidiecezjalne w Przemyślu) oraz w kościele Bożego Ciała w Krakowie z lat 20. XV wieku¹⁷.

Technika wykonania haftu, ale także krój liter na titulusie oraz na banderoli wskazują na to, że haftowane fragmenty w kościele Bożego Ciała pochodzą z XV wieku. Należy zatem zastanowić się, jaki parament z tego okresu mogły zdobić przedstawienia symboli ewangelistów i Chrystusa Ukrzyżowanego. Nie mogły pochodzić z welum, które wykształciło się w wieku XVI. Nie występuje ono jeszcze w *Ordo* papieskiego ceremoniarza Johanna Burcharda ze Strassburga wydanego w 1502 roku, a znane jest już w *Mszale Rzymskim* Piusa V z 1570 roku¹⁸. Przedstawienia Ukrzyżowania i czterech ewangelistów zdobiły najczęściej jeszcze jeden rodzaj paramentu, innego niż ornat, jednak i tu występuje kilka cech pozwalających wyeliminować go z kręgu hipotetycznych rekonstrukcji. Chodzi mianowicie o *substratorium* (subkorporał), zwane w krajach niemieckich *Mittelstück*, które było rodzajem tkaniny (obrusu) kładzonej na mensę ołtarzową bezpośrednio pod korporał i pojawiło się w wieku XV¹⁹. Jeden brzeg *substratorium* ozdobiony był często dekoracyjną bordiurą z frędzlami, która zdobiła krawędź blatu mensy, natomiast pośrodku na haftowanym przedstawieniu Baranka Bożego lub Chrystusa Ukrzyżowanego kapłan kładł korporał i hostię. W narożnikach tkaniny ukazywano zazwyczaj symbole ewangelistów. Subkorporały osiągały spore wymiary, np. 93 x 78 cm, 85 x 89 cm, 101 x 98 cm²⁰. Jednak, co ważne, były one wykonywane

¹⁵ E. Wetter, *Mittelalterliche Textilien III. Stickerei bis um 1500 und figürlich gewebte Borten*, Riggisberg 2012, s. 133—137, nr 22.

¹⁶ E. Wetter, *Liturgischen Gewänder in der Schwarzen Kirche zu Kronstadt in Siebenbürgen*, Riggisberg 2015, nr 9, haft preteksty: Siedmiogród?, 1500—1520, s. 275—287 (szczególnie s. 286), nr 17, haftowane sztukowania preteksty, Siedmiogród, ok. 1500, s. 367—382 (szczególnie s. 378).

¹⁷ K. Moskal, *Hafty krakowskie...*, s. 207.

¹⁸ J. Braun, *Handbuch der Paramentik*, Freiburg im Breisgau 1912, s. 244.

¹⁹ Tamże, s. 237 (Bild 135), 238.

²⁰ W. Mannowsky, *Der Danziger Paramentenschatz. Kirchliche Gewänder und Stickereien aus der Marienkirche*, Bd. 5: *Neue Funde*, Leipzig 1938, s. 18, nr 17 i 19; S. Durian-Ress, *Meisterwerke mittelalterlicher Textilkunst aus dem Bayerischen Nationalmuseum*, München 1986, s. 78—80, nr 25; E. Mühlbacher, *Europäische Stickereien vom Mittelalter bis zum Jugendstil aus der Textilsammlung des Berliner Kunstgewerbemuseums*, Berlin 1995, s. 27—28, nr 15; s. 29, nr 16 i 17.

zawsze z białego lnu lub jedwabiu²¹, a nie ma podstaw, by wątpić w oryginalność ciemnoniebieskiego tła na fragmentach w kościele Bożego Ciała.

Dwa największe fragmenty, z których można zestawić medalion z orłem, mają szerokość zbliżoną do szerokości preteksty gotyckiej z wieku XV. Razem mierzą 16,5 cm, do czego należy dodać 1,5 cm brakującej środkowej części koniecznej do zrekonstruowania litery A na banderoli z napisem „Johannes” oraz szerokość bordiury, co daje ok. 19 cm. Szerokość zachowanych małopolskich pretekst z pierwszej połowy XV wieku, powstałych w różnych warsztatach, wynosi od 19,5 do 21 cm²². Oprócz przytoczonego wymiaru elementem wspierającym hipotezę, że fragmenty haftu tworzyły niegdyś pretekstę, jest umieszczenie medalionu ze św. Janem ponad tytułusem. To rozwiązanie sugeruje wertykalną kompozycję, ponieważ w dekoracji powierzchni prostokątnych (np. welum, antependium, okładka książki) medaiony z symbolami ewangelistów wypełniają zazwyczaj miejsca pomiędzy ramionami krzyża.

Warto zastanowić się nad znaczeniem haftowanej dekoracji i wskazać przykłady podobnie zdobionych pretekst. Przedstawienia wołu, orła, lwa i istoty ludzkiej wywodzą się z wizji Ezechiela (Ez 1, 4—12), w której rydwanowi Bożemu towarzyszyły cztery istoty o czterech twarzach: człowieka, lwa, wołu i orła. Drugim źródłem tej ikonografii była Apokalipsa św. Jana (Ap 4, 6), gdzie cztery istoty otaczały tron Boży. Istoty apokaliptyczne umieszczano więc najczęściej przy przedstawieniu *Maiestas Domini*, Baranka czy popiersia Chrystusa, ich obecność podkreślała Boską naturę Chrystusa i jego triumf²³. Pierwsze dzieła plastyczne wiążące te symbole z ewangelistami pochodzą z końca V wieku, natomiast w źródłach pisanych interpretowane są w ten sposób wcześniej, bo od przełomu I i II stulecia (Ireneusz odczytywał mistyczny rydwan Ezechiela jako Logos, a cztery istoty jako cztery Ewangelie)²⁴. Utrwaliło się przekonanie, że symbole te oznaczają cztery ważne elementy zbawczej misji Chrystusa: istota ludzka — Wcielenie Chrystusa, wół — Śmierć na

²¹ J. Braun, *Handbuch...*, s. 238. Potwierdzają to też przytoczone przykłady.

²² Żadna z małopolskich pretekst z pierwszej połowy XV w. nie zachowała się w całej swojej pierwotnej długości. Większość z nich ma szerokość równą 21 cm: preteksta z Matką Boską z Dzieciątkiem i św. Katarzyną w kościele Mariackim w Krakowie, preteksta z Matką Boską Apokaliptyczną oraz preteksta z Ukrzyżowaniem i scenami pasyjnymi w kościele Bożego Ciała w Krakowie, preteksta z Ukrzyżowaniem i czterema ewangelistami w kościele w Kłobucku. Węższe są fragmenty preteksty z Matką Boską Apokaliptyczną i św. Jakubem Starszym w Muzeum Archidiecezjalnym w Przemyślu (szer. 18,5—19,5 cm), z Czermina w Muzeum Diecezjalnym w Tarnowie (19 cm) oraz preteksty z Sobolowa (szer. 16 cm — być może nie jest pierwotna).

²³ K. Künstle, *Ikongraphie der christlichen Kunst*, 1: *Prinzipienlehre, Hilfsmotive, Offenbarungstatsachen*, Freiburg im Breisgau 1928, s. 609—611; L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, t. 3: *Iconographie des Saints*, 1: A—F, Paris 1958, s. 476.

²⁴ K. Künstle, *Ikongraphie...*, s. 611.

krzyżu, lew — Zmartwychwstanie, i orzeł — Wniebowstąpienie²⁵. Nie od początku symbole były odczytywane jednomyślnie, jednak za Hieronimem i Pseudo-Teofilem utrwaliło się łączenie istoty ludzkiej z Mateuszem (bo zaczyna Ewangelię od genealogii Chrystusa), wołu z Łukaszem (ponieważ mówi o Ofierze Chrystusa), orła z Janem (ponieważ pisze o bóstwie Chrystusa i oglądał Boga twarzą w twarz jak orzeł słońce) oraz lwa z Markiem (wołanie Jana Chrzcziciela na pustyni rozpoczynające Ewangelię św. Marka porównywane było do ryków lwa). Każdemu z ewangelistów przypisywano także jedno z wydarzeń z życia Zbawiciela: jego Narodziny (Mateuszowi), Śmierć Krzyżową (Łukaszowi), Zmartwychwstanie (Markowi) i Wniebowstąpienie (Janowi)²⁶. Ukrzyżowanie ukazane pomiędzy czterema symbolami ewangelistów jest więc przedstawieniem istoty wiary, jak również krótkim wykładem streszczającym historię Zbawienia.

Najstarsza zachowana preteksta ornatu (ok. 1380—1390), na której przedstawiono symbole ewangelistów, pochodzi z klasztoru w Brzewnowie. Apokaliptyczne zwierzęta podtrzymują tu przed siedzącymi ewangelistami księgi. Głównym przedstawieniem jest Ukrzyżowanie z grupą niewiast i św. Janem Ewangelistą pod krzyżem (nie powtórzono już jego postaci z symbolem, co nie było regułą)²⁷. Na pretekście w Fritzlar (ok. 1400) symbole ewangelistów towarzyszą krucyfikswi w typie *Astkreuz*, zielonemu Drzewu Życia. Zapewne czwarty symbol znajdował się w dolnej, niezachowanej części peteksty. Jest to więc przedstawienie ukazujące triumf Chrystusa na krzyżu, a zatem wypełnienie Jego zbawczej misji opisywanej w Ewangeliach (zwierzęta apokaliptyczne trzymają banderole z imionami ewangelistów)²⁸. Warsztat hafciarski, którego wizytówką były preteksty z Ukrzyżowaniem i z symbolami ewangelistów, działał pod koniec XV wieku w Münster w Westfalii²⁹.

W Małopolsce w latach 1440—1450 powstały dwie preteksty o rzadkiej ikonografii, gdzie Ukrzyżowanie uzupełniają postacie czterech ojców Kościoła Zachodniego z symbolami ewangelistów (preteksta w kościele w Kłobucku oraz preteksta z Czermina w Muzeum Diecezjalnym w Tarnowie)³⁰. Ojcowie Kościoła towarzyszą krzyżowi Chrystusa jako nauczyciele życia wiodącego

²⁵ L. Réau, *Iconographie...*, s. 476.

²⁶ K. Künstle, *Iconographie...*, s. 610; L. Réau, *Iconographie...*, s. 477.

²⁷ *Prague. The Crown of Bohemia 1347—1437*, eds. B. Drake Boehm, J. Fajt, New York 2005, s. 288, nr 128 (Peter Barnet).

²⁸ G. Sporbeck, *Die Liturgischen Gewänder 11. bis 19. Jahrhundert*, Köln 2001, s. 88, Abb. 11b.

²⁹ D. Kluge, *Westfälische Kaselstäbe des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geschichte der Stickerei und Stickereigewerbes*, „Westfalen. Hefte für Geschichte, Kunst und Volkskunde“ 1959, 37, 1—3, s. 214—235.

³⁰ *Wawel 1000—2000. Skarby Archidiecezji Krakowskiej*, red. J.A. Nowobilski, t. 2: *Katalog*, Kraków 2000, s. 211, nr II/199 (B. Biedrońska-Słota); *Wawel 1000—2000*, t. 3: *Ilustracje*, Kraków 2000, il. 619; K. Moskal, *Hafty krakowskie...*, s. 176—184.

ku Zbawieniu. Trzecie dzieło o tej ikonografii na naszych ziemiach to ornat z pretekstą w Muzeum Diecezjalnym w Poznaniu datowany na trzecią ćwierć XV wieku³¹.

Zapewne z trzeciej ćwierci XV stulecia pochodzą trzy dzieła uznane za wyroby tego samego warsztatu krakowskiego, przywoływane już jako przykłady haftu na jednobarwnej tkaninie. Są to: preteksta z kościoła w Szczepanowie (Muzeum Diecezjalne w Tarnowie, MDT 413), preteksta w krakowskim kościele Mariackim oraz preteksta w Muzeum Narodowym w Krakowie (nr inw. IV-T-6). Są one najbliższe omawianym fragmentom pod względem ikonografii: obok Chrystusa na ulistnionym krzyżu — Drzewie Życia — ukazano symbole ewangelistów w okrągłych medalionach z czterema spiczastymi wypustkami. U stóp krzyża klęczy Maria Magdalena, a tło ozdobione jest wiciami roślinnymi (il. 6)³².

Na dziełach z końca XV wieku apokaliptyczne zwierzęta towarzyszą ewangelistom siedzącym przy pulpitych (preteksty w kościele Mariackim z lat 1480—1490³³ oraz w Muzeum Narodowym w Krakowie³⁴).

Jako ostatnia przywołana zostanie haftowana preteksta w zbiorach Bayerisches Nationalmuseum w Monachium, uznana za wyrób austriacki (zapewne wiedeński) i datowana na okres ok. 1440 roku (il. 7)³⁵, a więc na prawdopodobny czas powstania haftowanych fragmentów w kościele Bożego Ciała. Jest to jedyny znany przykład (oprócz wyrobów krakowskiego warsztatu) łączący w sobie omawiany program ikonograficzny i technikę haftu na jednobarwnej tkaninie. Technika haftu monachijskiego jest jednak bardziej skomplikowana. Tło preteksty wykonano z ponad dwudziestu fragmentów ciemnoniebieskiej, adamaszkowej tkaniny jedwabnej aplikowanej na grube płótno. Krzyż wyhaftowano na aplikowanej na płótno żółtej tkaninie, natomiast medaliony z symbolami ewangelistów oraz trójosobowa grupa pod krzyżem to aplikacje haftowane na lnianym płótnie. Różnicę stanowią kształt i technika wykonania medalionów, które na hafcie austriackim są czworolistne i haftowane niemi jedwabnymi ściegami płaskimi na tle zahaftowanym kładzioną nicią metalową. Krawędzie preteksty obramione są pasami pergaminu pokrytymi kolorowymi niemi jedwabnymi, lecz obecnie zasłoniętymi galonem z nici metalowych. Badacze dostrzegają związki ikonograficzne tej preteksty ze wspomnianą już pretekstą z Brzewnowa (chodzi przede wszystkim o grupę pod krzyżem i postać św. Jana Ewangelisty w ujęciu profilowym)³⁶. Haftowane fragmenty błękitnej,

³¹ M. Gutkowska-Rychlewska, M. Taszycka, *Polskie hafty...*, s. 38, nr 18 (M. Taszycka).

³² Tamże, s. 11; s. 40—41, nr 22; s. 41, nr 23; s. 42, nr 24.

³³ Tamże, s. 55, nr 41 (M. Taszycka).

³⁴ Tamże, s. 59, nr 48 (M. Taszycka); *Wawel 1000—2000...*, t. 2, s. 213—214, nr II/203 (B. Biedrońska-Słota); *Wawel 1000—2000...*, t. 3, il. 618.

³⁵ S. Durian-Ress, *Meisterwerke...*, s. 64—67, nr 19.

³⁶ Por. *Prague...*, s. 288, nr 128 (Peter Barnet).

jedwabnej tkaniny w krakowskim kościele Bożego Ciała wiąże z wiedeńskim haftem w Bayerisches Nationalmuseum w Monachium ikonografia: krucyfiks, od którego odchodzą wici roślinne pokrywające tło preteksty (tu winnego grona), symbole ewangelistów oraz podobna technika wykonania (ciemnoniebieska, jedwabna tkanina w tle, haft wici roślinnych wykonany kładzioną nicią metalową, bordiura na pasach pergaminowych). Pieczołowicie oddana na pretekście w zbiorach monachijskich faktura krzyża występuje natomiast na wzmiankowanych już pretekstach z lat 1440—1450, powstałych zapewne w Krakowie (preteksta w kościele Bożego Ciała z Ukrzyżowaniem i scenami pasyjnymi oraz kolejna w kościele w Kłobucku).

Bardzo prawdopodobne jest, że to właśnie wiedeńskie środowisko hafciarskie było inspiracją dla warsztatu, w którym powstał — zachowany dziś we fragmentach — haft w kościele Bożego Ciała. Oprócz wiodących do Wiednia podróży czeladniczych hafciarzy (czego przejawem mogłaby być rekonstruowana preteksta) nie bez znaczenia była ich współpraca z malarzami na etapie przygotowania projektu haftu³⁷. Austriackie środowisko artystyczne w pierwszej połowie wieku XV, a szczególnie w jego drugiej ćwierci, reprezentowane było przez osiadających w Krakowie malarzy³⁸, a jego wpływy w zachowanych do dziś dziełach zapośredniczone były także za pomocą docierających tu wzorów graficznych³⁹.

Omawiane fragmenty datować można, jak próbowano wykazać, na drugą ćwierć wieku XV (bliżej połowy stulecia). Zależność od nich widoczna jest w dziełach wspomnianego dwukrotnie warsztatu krakowskiego działającego w trzeciej ćwierci XV wieku, któremu przypisane zostały trzy dzieła z Ukrzyżowaniem i symbolami ewangelistów (m.in. preteksta w kościele Mariackim; il. 6). Rysunek wszystkich trzech pretekst (choć też różnią się one pomiędzy sobą jakością artystyczną) stanowi mocno uproszczone i sprymityzowane, ale jednak stosunkowo bliskie nawiązanie do wzoru na haftowanych fragmentach

³⁷ Pisałam o tej współpracy, udowadniając paralelny rozwój małopolskiego malarstwa i haftu w: K. Moskal, *Hafty krakowskie. Prolog (1380—1430)*, w: *Imagines pictae. Studia nad gotyckim malarstwem w Polsce*, red. W. Walanus, M. Walczak, Kraków 2016, s. 329—352 (szczególnie s. 329—330 i 352); K. Moskal, *Na pograniczu sztuki i rzemiosła. Gotyckie hafty w Małopolsce*, w: *Badania interdyscyplinarne*, red. A. Buko, K. Kollinger, S. Jędrzejowska, Rzeszów 2018 (Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich, t. 4), s. 375—376, 389.

³⁸ Jerzy Gadomski wykazał, że w pierwszej połowie XV w. dwóch malarzy austriackich przyjęło krakowskie prawo miejskie. Byli to w 1400 r. *Johannes de Stiria pictor* oraz w 1428 r. *Paul pictor de Kremzir*. Por. J. Gadomski, *Gotyckie malarstwo tablicowe Małopolski 1420—1470*, Warszawa 1981, s. 65.

³⁹ Jak np. na tryptyku z Ptaszkowej, por. J. Gadomski, *Malarstwo tablicowe w Małopolsce*, w: *Malarstwo gotyckie w Polsce*, 1: *Synteza*, red. A.S. Labuda, K. Secomska, Warszawa 2004, s. 262. Po połowie wieku pod wpływem austriackiego środowiska artystycznego pozostawały takie krakowskie osobowości artystyczne, jak: Mistrz Tryptyku Dominikańskiego, Mistrz Tryptyku Trójcy Świętej, czy Mikołaj Haberscharack, por. tamże, s. 274, 276, 278.

tkaniny w kościele Bożego Ciała (ikonografia, charakterystyczny kształt medalionów, wolutowo zwinięte wici w tle).

Rekonstrukcja preteksty w kościele Bożego Ciała jest hipotetyczna i powstała na podstawie zachowanych analogicznych przykładów. Jedynie położenie medalionu z orłem powyżej krzyża u góry preteksty jest pewne. Krzyż mógł być ukazany jako Drzewo Życia lub też wici roślinne stanowiły jedynie ornament dekoracyjny w tle — wówczas krzyż mógł być dekorowany ornamentem imitującym fakturę drewna (jak na pretekście monachijskiej lub jak na pretekstach z Ukrzyżowaniem i scenami pasyjnymi w kościele Bożego Ciała oraz w kościele w Kłobucku). Cztery medaliony z symbolami ewangelistów umieszczone były na zakończeniach belek preteksty i u podstawy krzyża (il. 8) — jak na pretekście w zbiorach monachijskich i wyrobach krakowskiego warsztatu z trzeciej ćwierci wieku XV. W dolnej partii preteksty mogła (choć nie musiała) znajdować się św. Maria Magdalena, przedstawiana na pretekstach ze wspomnianego krakowskiego warsztatu (mogły też towarzyszyć jej inne postacie, jak na przykładzie w Bayerisches Nationalmuseum).

Wymiary rekonstruowanej preteksty są orientacyjne. Wysokość preteksty w zbiorach monachijskich wynosi 123 cm, a jej szerokość 20,5 cm⁴⁰. Preteksta wykonana w warsztacie krakowskim z trzeciej ćwierci XV wieku, przechowywana w kościele Mariackim, mierzy natomiast 120,5 cm, jej szerokość to 18,5 cm, a rozpiętość ramion 64 cm. Fragmenty w kościele Bożego Ciała mogły tworzyć pretekstę o wysokości równej nieco powyżej 120 cm, szerokości 19 cm i rozpiętości ramion 65 cm. Uniesione ramiona krzyża nawiązują do kształtu pretekst z drugiej ćwierci wieku XV (Sobolów, Kłobuck, Boże Ciało).

Jest to kolejny przykład haftu, który może świadczyć o dobrej jakości krakowskiego hafciarstwa XV stulecia.

⁴⁰ S. Durian-Ress, *Meisterwerke...*, s. 64—67, nr 19.

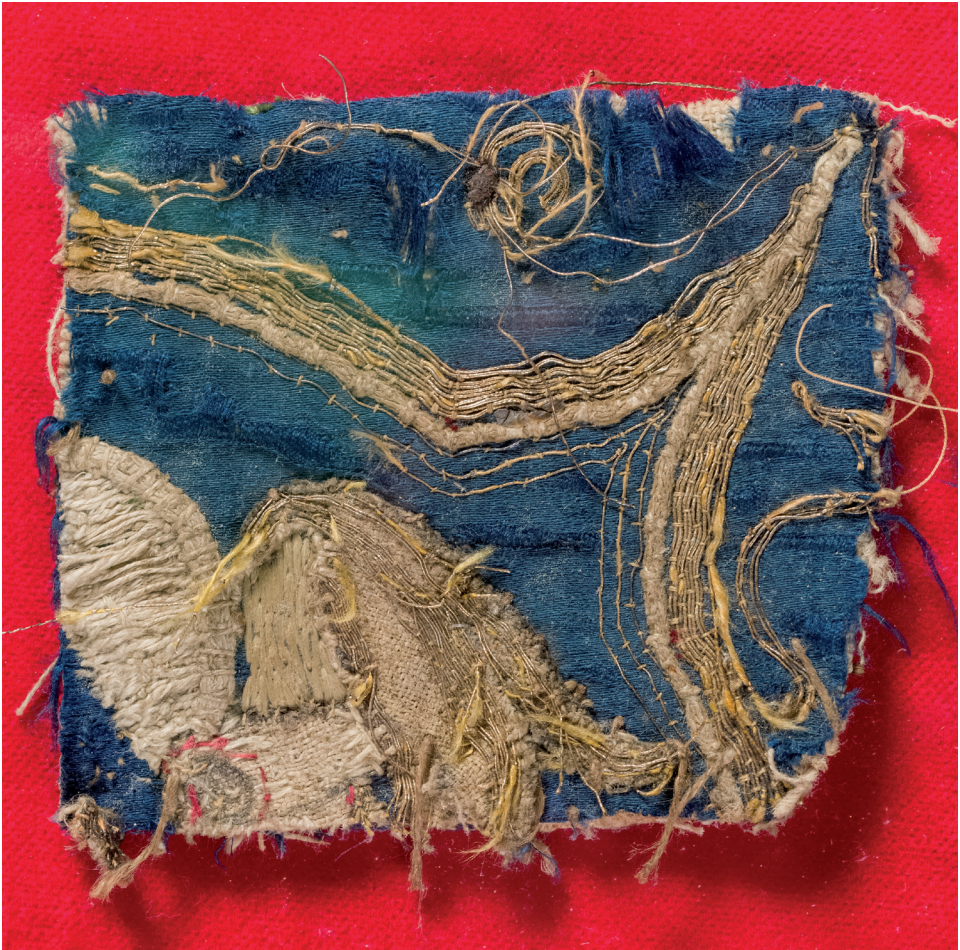
II. 1. Fragmenty haftowanej tkaniny jedwabnej, kościół Bożego Ciała w Krakowie,
fot. Łukasz Michalak

II. 2 a–b. Fragmenty haftowanej tkaniny jedwabnej z przedstawieniem uskrzydłonego orła w medalionie, kościół Bożego Ciała w Krakowie, fot. Łukasz Michalak

II. 3. Fragment haftowanej tkaniny jedwabnej z przedstawieniem uskrzydłonego wołu w medalionie, kościół Bożego Ciała w Krakowie, fot. Łukasz Michalak

II. 4. Fragment haftowanej tkaniny jedwabnej z przedstawieniem postaci z banderolą w medalionie, kościół Bożego Ciała w Krakowie, fot. Łukasz Michalak

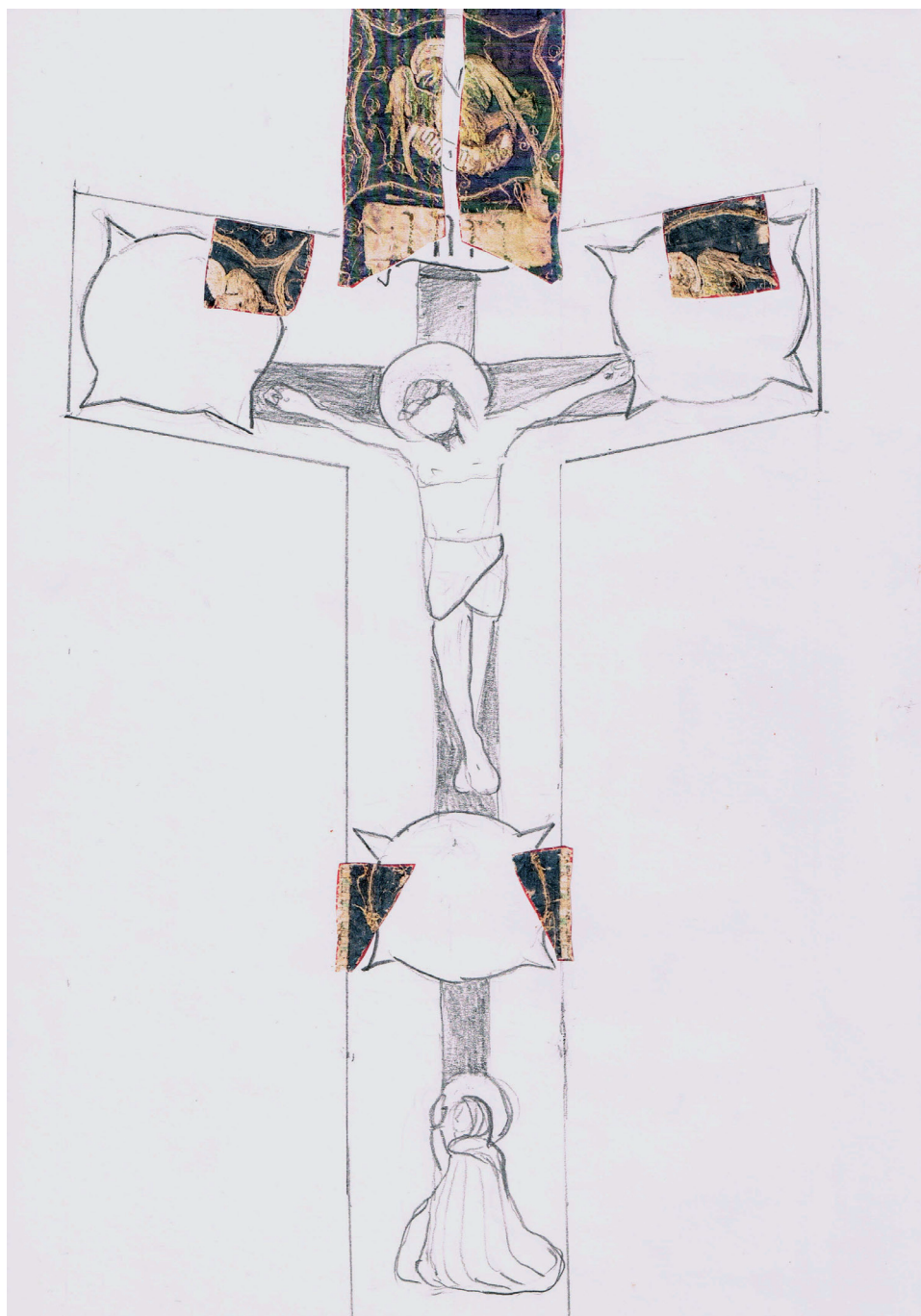
II. 5. Fragment tkaniny z bordiurą na podkładzie pergaminowym, kościół Bożego Ciała w Krakowie, fot. Łukasz Michalak

II. 6. Haftowana preteksta zielonego ornatu z Ukrzyżowaniem, św. Marią Magdaleną i symbolami ewangelistów, trzecia ćwierć XV wieku, kościół Mariacki w Krakowie, fot. ks. Piotr Guzik, za zgodą Bazyliki Mariackiej w Krakowie

II. 7. Haftowana preteksta z Ukrzyżowaniem i symbolami ewangelistów, Wiedeń, 1440—1450, wł. i fot. Bayerisches Nationalmuseum, Monachium

II. 8. Rekonstrukcja preteksty na podstawie fragmentów w kościele Bożego Ciała, rys. Katarzyna Moskal

Bibliografia

Opracowania

- Braun J., *Handbuch der Paramentik*, Freiburg im Breisgau 1912.
- Durian-Ress S., *Meisterwerke mittelalterlicher Textilkunst aus dem Bayerischen Nationalmuseum*, München 1986.
- Gadomski J., *Gotyckie malarstwo tablicowe Małopolski 1420—1470*, Warszawa 1981.
- Gadomski J., *Malarstwo tablicowe w Małopolsce*, w: *Malarstwo gotyckie w Polsce*, 1: *Synteza*, red. A.S. Labuda, K. Secomska, Warszawa 2004, s. 251—305.
- Gutkowska-Rychlewska M., Taszycka M., *Polskie hafty średniowieczne. Katalog wystawy. Muzeum Narodowe w Krakowie*, Kraków 1967.
- Kluge D., *Westfälische Kaselstäbe des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geschichte der Stickerie und Stickereigewerbes*, „Westfalen. Hefte für Geschichte, Kunst und Volkskunde“ 1959, 37, 1—3, s. 214—235.
- Künstle K., *Iconographie der christlichen Kunst*, 1: *Prinzipienlehre, Hilfsmotive, Offenbarungstatsachen*, Freiburg im Breisgau 1928.
- Mannowsky W., *Der Danziger Paramentenschatz. Kirchliche Gewänder und Stickereien aus der Marienkirche*, Bd. 3: *Kaseln mit Stickerei und Dalmatiken*, Berlin 1932.
- Mannowsky W., *Der Danziger Paramentenschatz. Kirchliche Gewänder und Stickereien aus der Marienkirche*, Bd. 5: *Neue Funde*, Leipzig 1938.
- Moskal K., *Hafty krakowskie do połowy wieku XV i ich twórcy*, Kraków 2021 (Biblioteka Krakowska, nr 167).
- Moskal K., *Hafty krakowskie. Prolog (1380—1430)*, w: *Imagines pictae. Studia nad gotyckim malarstwem w Polsce*, red. W. Walanus, M. Walczak, Kraków 2016, s. 329—352.
- Moskal K., *Na pograniczu sztuki i rzemiosła. Gotyckie hafty w Małopolsce*, w: *Badania interdyscyplinarne*, red. A. Buko, K. Kollinger, S. Jędrzejowska, Rzeszów 2018 (Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich, t. 4), s. 375—389.
- Mühlbacher E., *Europäische Stickereien vom Mittelalter bis zum Jugendstil aus der Textilsammlung des Berliner Kunstgewerbemuseums*, Berlin 1995.
- Prague. *The Crown of Bohemia 1347—1437*, eds. B. Drake Boehm, J. Fajt, New York 2005.
- Przybyszewski B., *Ornat Długosza. Z dziejów hafciarstwa polskiego w pierwszej połowie XV wieku*, „Folia Historiae Artium. Seria Nowa” 1995, 1, s. 17—26.
- Réau L., *Iconographie de l'art chrétien*, t. 3: *Iconographie des Saints*, 1: *A—F*, Paris 1958.
- Schnütgen A., *Vier gestickte spätgotische Ornamentborten*, „Zeitschrift für christliche Kunst“ 1888, 1, 8, s. 285—288.
- Sporbeck G., *Die Liturgischen Gewänder 11. bis 19. Jahrhundert*, Köln 2001.
- Wawel 1000—2000. Skarby Archidiecezji Krakowskiej*, red. J.A. Nowobilski, t. 2: *Katalog*, Kraków 2000.
- Wawel 1000—2000*, t. 3: *Ilustracje*, Kraków 2000.
- Wetter E., *Liturgischen Gewänder in der Schwarzen Kirche zu Kronstadt in Siebenbürgen*, Riggisberg 2015.
- Wetter E., *Mittelalterliche Textilien III. Stickerei bis um 1500 und figürlich gewebte Borten*, Riggisberg 2012.
- Wilckens L. von, *Mittelalterliche Stickereien aus Polen: zur Ausstellung in Stockholm 4.9—12.11.1967*, „Kunstchronik“ 1968, 21, s. 34—45.

Katarzyna Moskal

**Unknown Gothic Orphrey with a Crucifixion and Symbols of the Four Evangelists
in the Corpus Christi Church in Krakow**

Summary

In the Corpus Christi church in Krakow remains of blue silk textile adorned with embroideries are preserved. They are framed and described as a velum from the 18th century. These fragments of embroidery in couched metal threads complemented with silk threads in flat stitches depict a medallion with a winged eagle holding a scroll with the inscription "Joh[a]nns" and below a *titulus* of the cross with the inscription INRI. Two other parts of the textile show remains of medallions with a winged ox and a figure with a scroll and on two small fragments remained an edging embroidered on the parchment padding. Very similar iconography and technique can be found in an orphrey in Bayerisches Nationalmuseum in Münnich thought to be made in Austria about 1440 and above all the group of orphreys created in the Krakow workshop in the third quarter of the 15th century. The thus enabled reconstruction from the fragments in the Corpus Christi Church an orphrey and to date it to second quarter of the 15th century (probably late forties).

Keywords: embroidery, orphrey, the 15th century, liturgical vestments

Katarzyna Moskal

**Nieznana gotycka preteksta z Ukrzyżowaniem i symbolami czterech ewangelistów
w kościele Bożego Ciała w Krakowie**

Streszczenie

W kościele Bożego Ciała w Krakowie przechowywane są fragmenty niebieskiej jedwabnej tkaniny dekorowanej haftem, oprawione w ramkę i opisane jako welum z wieku XVIII. Fragmenty haftu kładzioną nicią metalową, uzupełnianego nićmi jedwabnymi, przedstawiają zachowany w dwóch częściach medalion z uskrzydłym orłem trzymającym w szponach banderolę z napisem: „Joh[a]nns”, i znajdujący się poniżej tytułus krzyża z napisem: INRI, dwa kolejne fragmenty medalionów z uskrzydłym wołu oraz z postacią z banderolą, a także dwa niewielkie fragmenty z bordiurą haftowaną na pergaminowym podłożeniu. Zbliżoną ikonografię i technikę wykonania mają preteksta z Ukrzyżowaniem i symbolami ewangelistów datowana na czas ok. 1440 roku (dzieło austriackie) w Bayerisches Nationalmuseum w Monachium, a przede wszystkim grupa pretekst wytworzonych w warsztacie krakowskim w trzeciej ćwierci wieku XV. Na ich podstawie z fragmentów w kościele Bożego Ciała zrekonstruowano pretekstę i zadatowano ją na drugą ćwierć wieku XV (bliżej połowy wieku).

Słowa kluczowe: haft, preteksta, XV wiek, szaty liturgiczne

*Katarzyna Moskal***Ein unbekannter gotischer Besatz mit Kreuzigung und Symbolen der vier Evangelisten in der Fronleichnamskirche in Krakau**

Zusammenfassung

In der Fronleichnamskirche in Krakau werden eingerahmte Fragmente eines blauen, mit Stickerei verzierten Seidengewands aufbewahrt. Sie werden als Velum aus dem 18. Jahrhundert bezeichnet. Die Fragmente der Stickerei wurden aus Metallfasern angefertigt und mit Seidenfasern gefüllt. Sie stellen ein in zwei Teilen erhaltenes Medaillon mit einem geflügelten Adler dar, der in seinen Klauen eine Banderole mit der Inschrift: „Joh[a]nns“, und darunter den Kreuztitel mit der Inschrift: INRI hält. Darüber hinaus gibt es zwei weitere Fragmente von Medaillons mit einem geflügelten Ochsen und einer Person mit einer Banderole, sowie zwei kleine Fragmente mit einer auf Pergament gestickten Bordüre. Ähnlich in Ikonographie und Technik sind der auf ca. 1440 datierte Besatz mit Kreuzigung und Symbolen der Evangelisten (in Österreich angefertigt) im Bayerischen Nationalmuseum in München und vor allem eine Reihe von Besätzen, die in der Krakauer Werkstatt im dritten Viertel des 15. Jahrhunderts entstanden. Auf deren Grundlage wurde aus den in der Fronleichnamskirche aufbewahrten Fragmenten ein Besatz rekonstruiert, der auf das zweite Viertel des 15. Jahrhunderts (ggf. Mitte des 15. Jahrhunderts) datiert wird.

Schlüsselwörter: Stickerei, Besatz, 15. Jahrhundert, liturgische Gewänder